

Els drets feudals en la toponímia de Formentera

per Enric Ribes i Mari

A Marià Villangómez,
tan formenterer com eivissenc

1. Introducció

Moltes vegades s'ha parlat de llargs períodes de despoblament de l'illa de Formentera, i de fet sabem que, des del seu abandonament a la darrerria de l'edat mitjana, no hi hagué de nou població estable fins als darrers anys del segle XVII. Tanmateix, amb població estable o no, la conservació de la toponímia antiga certifica que sempre hi degué haver visites, més o menys periòdiques, per part d'eivissencs, bé fos per l'aprofitament dels recursos naturals de l'illa, com la fusta, la pesca o la caça, bé fos per temes relacionats amb la vigilància.

La conservació de la toponímia major no implica, necessàriament, una continuïtat poblacional de cap tipus: topònims com *Porto-salè* o *es Carnatge* poden haver-se mantingut amb relativa facilitat malgrat que Formentera hagi romàs despoblada durant segles, perquè devien ser noms prou coneguts pels mari-

ners i pescadors eivissencs o pels encarregats de diverses tasques per part de l'antiga Universitat d'Eivissa. En canvi, ja sobta més el manteniment de microtopònims com el de la *plaça des Delmes*, perquè si el despoblament hagués estat total i absolut, difícilment s'haurien conservat en la memòria col·lectiva dels formenterers.

En aquest article comentarem alguns topònims formenterers que deuen tenir relació entre ells, ja que tots degueren originar-se en els antics drets que tenien els senyors feudals sobre Formentera i els seus productes i beneficis: *es Monestir*, *camí des Frares*, *caló de Sant Agustí*, *plaça des Delmes* i *es Carnatge*.

2. Es Monestir

En l'actualitat el topònim *es Monestir* es conserva en el nom d'un dels districtes administratius de la Mola, a Formentera (*vénda des Monestir i sa Cala*), i en diversos topò-

nims de la zona: l'*aljub Gran del Monestir*, documentat el 1720, és avui l'*aljub* o *aljubet d'en Talaies*; ben prop d'aquest hi ha l'*aljub des Monestir*, tots dos vora la casa coneguda com *can Vicent des Monestir*. El conjunt de construccions i ruïnes format per aquesta casa i els dos aljubs esmentats conformen el nucli del lloc conegut popularment com *es Monestir*. I el camí que uneix aquest nucli amb el poble del Pilar de la Mola és el *camí des Monestir*. L'elevació del terreny més propera al nucli des Monestir és coneguda amb el nom de *pujolet des Monestir* o *es Pujolet*. El 1850, el que ara és la *vénda des Monestir* i sa Cala estava dividit en dues *véndes* diferents: la de sa Cala i la des Monestir (Mari 1983: 325). I el 1950, una de les cases de la *vénda* unificada era coneguda com *es Monestir*, casa on vivia una família de llinatge *Escandell* i de motiu *Talaies* (íbid.: 328).

Tanmateix, aquest topònim es remunta anys enrere. El 1797, ja en ple procés de repoblament de l'illa de Formentera per part de famílies eivissenques, alguns documents parlen del «camí pel qual els del Monestir davallen de la Mola» i del «camí general pel qual els del Monestir davallen de la Mola» (íbid.: 316 i 460). Òbviament, aquest camí no és l'actual camí des Monestir, sinó el camí de sa Pujada, documentat el mateix any (íbid.: 460), com veurem més endavant.

Però l'origen del topònim cal situar-lo en l'existència, en aquest lloc, d'un antic monestir, del qual es tenen dades precises dels segles XIII i XIV, tot i que la seua existència pot remuntar-se a temps anteriors a la

En la imatge, el conjunt de construccions conegut com *es Monestir* (fotografia: Google Earth).

A la dreta,
de dalt a baix:
can Vicent des Monestir;
aljub d'en Talaies,
antic aljub Gran del Monestir;
i actual aljub des Monestir
(fotografies:
Laura Ribes i Martínez).

conquesta catalana de 1235, segons alguns autors. De fet, Gordillo (1981: 131) escriu que «el emplazamiento [del monestir], se fija, por tradición, en una alquería edificada al parecer sobre los restos del cenobio».

El 1246 Guillem de Montgrí signava el document d'infeudació dels seus quartons formenterers a favor de Berenguer Renard, amb una sèrie de condicions, una de les quals era la reserva d'unes terres i unes vinyes, a la Mola, que el noble gironí havia previst concedir a uns ermitans perquè hi poguessin construir un oratori i cases (EEiF, s.v. *Formentera*). Amb els anys, s'hi construï un monestir d'agustins: el de Santa Maria de Formentera. No sabem quins eren aquests ermitans, però podem suposar que ja hi eren. El 1256 naixia el nou orde de Sant Agustí, resultat de la fusió de diferents congregacions d'ermitans que ja hi havia aleshores. Dos anys més tard, el 1258, ja entra en funcionament el monestir de Santa Maria de Formentera, als monjos del qual Guillem de Montgrí fa donació de tres quartes parts de la Mola i del dret d'abeurar bestiar al Carnatge. Sembla que les contribucions dels frares a les arque tarragonines devien ser prou minses: de fet, fins i tot nul·les el 1279 i 1280.¹

Tanmateix, després de la mort de Guillem de Montgrí, els seus béns passaren a l'Església de Tarragona (arquebisbat i pabordia) i, a la darrerria del segle, es produïren diversos conflictes entre els hereus de Berenguer Renard i els frares del monestir. Amb la mort de Jaume I, hi

1. Informació que facilita José Luis Gordillo (1981: 180), procedent de les *Rationes Decimarum Hispaniae*.

A la fotografia superior, un tram empedrat del camí des Frares o camí de sa Pujada. Al fons, es pot veure la cova de sa Mà Peluda (fotografia: Laura Ribes i Martínez).

hagué nous conflictes entre Jaume II de Mallorca i la seu tarragonina, ja que els delmes eclesiàstics eren entesos com contraris als drets reials. Aquest creuament d'interessos contradictoris agafà els monjos entremig, i el monestir no sobrevisqué més enllà de mitjan segle XIV (Gordillo 1981: 180). Els conflictes amb els monjos han estat objecte d'un interessant article de Francesc Xavier Torres Peters (2004).

Alguns autors dels segles XVIII, XIX i XX, com per exemple González de Posada, Fidel Fita i Jaume Jor-

dan entre d'altres, parlen de l'existència d'un monestir a Formentera, anterior a la conquesta catalana de 1235. Algunes d'aquestes referències situarien l'origen del monestir al segle VI, i altres al IX (Gordillo 1981: 132-133). En qualsevol cas, es tracta de referències que només la recerca arqueològica podria confirmar, i que, tot i així, no implicarien cap tipus de continuïtat històrica.

El manteniment actual del topònim no fa sinó confirmar la presència de l'antic monestir en aquest indret.

Pel que fa a l'etimologia del mot, és ben clara: del llatí tardà MONASTERIUM, en una variant vulgar MONISTERIU íd. (DECat v: 775, s. v. *monjo*).

3. El camí des Frares

Avui més conegut com *camí de sa Pujada*, també rep els noms de *camí des Frares*, que és el que ens interessa, i *camí Romà*, variant, aquesta última, poc rigorosa i ben recent.

És un antic camí per on es va des Caló a la Mola, resseguint la costa fins que arriba a l'altiplà. Tot i que s'hi deuen haver fet reformes o millores en diverses èpoques, pot datar, com a mínim, del segle XIII, quan els monjos del monestir de la Mola tenien dret a dur el seu bestiar a abeurar al caló de Sant Agustí, al pou des Verro, i devien usar aquest camí.

Pel que fa a la variant més estesa, *camí de sa Pujada*, és purament descriptiva. Joan Marí Cardona (1983: 460 i 467) ha documentat la *pujada de la Mola* i el *camí de la Pujada*, el 1775. L'etimologia és transparent.

Pel que fa a la variant *camí Romà*, està formada amb un adjectiu descriptiu que vol indicar antigor, ja que hi ha qui pensa, erròniament, que el camí és d'època romana. Aquest nom apareix en alguns mapes turístics (Gr 1995).

La variant que encapçala aquest apartat, a més de ser encara viva, enllaça amb la història de la Formentera medieval i fa referència als monjos de l'antic monestir, que devien usar el camí ja al segle XIII, si no és que el feren ells mateixos. L'etimologia és transparent.

4. El caló de Sant Agustí

Originàriament, era només un petit port natural, orientat al nord, situat a l'extrem de llevant des Carnatge i just sota el promontori de la Mola, a la part de ponent. Tradicionalment ha estat usat com a embarcador per la gent de Formentera que vivia a la Mola i as Carnatge. Actualment hi ha un mollet que fa d'embarcador i diversos varadors de pescadors, que utilitzen el caló com

a refugi. Després del boom turístic, al voltant d'aquest portet s'ha anat formant un petit nucli residencial. El *caló de Sant Agustí*, conegut antonomàsticament pel poble com *es Caló*, ha passat, doncs, de designar un portet natural a ser un topònim expansiu, que fa referència a un nucli de població conegut també com l'*arraval des Caló*.

Pel que fa als topònims del mateix grup o satèl·lits d'aquest, la seca de s'Anfossol és coneguda també com la *seca de Sant Agustí*, i al nucli urbà hi ha el *carrer de Sant Agustí*. I entre els microtopònims hi ha el *mollet des Caló*, l'*embarcador des Caló*, l'*arraval des Caló*,² el *molinet des Caló*,³ *can Xomeu des Caló* i el *pou des Caló*.⁴

El *caló de Sant Agustí*, o simplement *es Caló*, apareix documentat amb profusió. Vegem-ne algunes descripcions:

a) Gaietà de Mallorca, 1751: «En saliendo deste sitio se halla la Muela, que se estiende hasta la Cala de S. Augustin. Tiene un poço muy bueno à la parte de Tramontana» (*Resumpta* 1751: xxxvii).

b) Manuel Abad y Lasierra, 1784-1785: «Bajo de la Mola, por la parte del Norte, se halla una cala con el nombre de San Agustín. Es

2. És el petit nucli urbà que s'ha anat formant al voltant des Caló en els darrers dècennis. Oficialment, és conegut com *es Caló de Sant Agustí*. Val a dir que recentment ha fet fortuna, fins i tot en suports més o menys oficials, la grafia incorrecta *sa Raval*, fruit d'interpretar *raval* com un mot femení, quan en realitat el mot en català sempre ha estat masculí, bé que a voltes s'usava amb l'article aràbic aglutinat i a voltes no: *el rabat* o l'*arrabat*; *el raval* o l'*arraval*; *es raval* o s'*arraval*. De fet, a les *Ordinacions* de la Universitat d'Eivissa de 1663, s'escriu *lo Arraval de la Marina* (Torres 1993: 572). A Menorca s'ha produït la mateixa feminització: del topònim antic *lo Raval* en perviuen les formes actuals *sa Raval* i *sa Ravaleta* [sic] (*Corpus Men* 2005, II: 153). Vegeu, també, Ribes (2011: 48-52).

3. És un mecanisme que serveix per a treure embarcacions en sec. Està situat a la part de migjorn des Caló i també és conegut com el *molinet d'en Vicent Campanitx*, perquè fou aquest qui el construï. Recentment ha estat restaurat, en ser considerat un element d'alt valor etnogràfic.

4. És un pou que està situat as Caló, entre aquest i la carretera de la Mola.

L'antic caló de Sant Agustí, més conegut, antonomàsticament, com *es Caló*, i l'incipient raval que l'envolta (fotografia: Laura Ribes i Martínez).

de mui dificultosa entrada y no puede recibir más que dos barcos chicos» (Zaragoza 1984: 97).⁵

c) Tofiño, 1784: «Al S. 67° ½ E. de esta torre [de punta Prima], distancia 4 millas, está la punta del NO. de la Mola. A la parte del O. de esta punta con la costa que sigue al SE. desde la del Carnache, se forma una gran ensenada, y al fondo de ella, esto es, como ¾ de milla al SSO. de la punta de la Mola, una caleta que nombran de San Agustín.⁶ A esta grande ensenada (que toda es baja la costa que la forma desde la cala para el O.) nombran la playa del N. La caleta solo es cómoda para barcos pescadores; bien que en toda esta ensenada, y en la que hay entre la punta Prima y los Trocados, con buenos tiempos, siempre que urge,

5. Seguim la transcripció de Zaragoza (1984), ja que la de Joana Maria Ferrer (1990-1991), feta posteriorment, és molt semblant. Cal tenir en compte que Zaragoza transcriu documents de l'arxiu diocesà de Barbastro, i Ferrer transcriu documents de l'arxiu episcopal d'Eivissa. Per força deu tractar-se de còpies del mateix document, bé que els criteris de transcripció seguits per tots dos no són els mateixos quant a accents, majúscules, etc., i a voltes hi ha interpretacions diferents. En aquest cas les dues transcripcions només presenten diferències de criteri que afecten la puntuació, l'accentuació i l'ús de majúscules i minúscules.

6. Al marge hi ha imprès *Cala de S. Agustín*.

se puede fondear, pues todo es de buen tenedero y bastante fondo, teniendo solo que dar resguardo á lo visible» (Tofiño 1847: 191-192).

d) Grasset de Saint-Sauveur, 1807: «Al S. 67° ½ E. d'aquesta torre [de punta Prima], a tres milles i mitja de distància, hi ha la punta N.O. de la Mola. A l'oest d'aquesta punta hi ha una gran ansa, al fons de la qual, a tres quarts de milla S.S.O. de la punta de la Mola, hi ha una caleta anomenada Sant Agustí. Aquesta cala solament serveix per als vaixells. Té un fons considerable i l'ancoratge és bo tot al llarg de la costa compresa entre punta Prima i es Trucadors, però gairebé només s'hi fondeja quan fa bon temps» (Grasset 2003: 116).

e) Pascual Madoz, 1845-1850: «Al S. 67° ½ E. de esta torre [de punta Prima], distancia 4 millas, está la punta del NO. de la Mola. A la parte del O. de esta punta con la costa que sigue al SE. desde la del Carnache se forma una gran ensenada y al fondo de ella, esto es, como ¾ de milla al S. SO. de la punta de la Mola, una caleta que nombran de San Agustín. A esta grande ensenada (que toda es baja la costa que la forma, desde la cala para el O.), nombran la playa del N. La caleta solo es cómoda para barcos pescadores, bien que en toda

esta ensenada y la que hay entre la punta Prima y los Trocados con buenos tiempos se puede fondear, pues todo es de buen tenero y bastante fondo, teniendo solo que dar resguardo á lo visible» (Madoz 1845-1850: 143).

f) Arxiduc Lluís Salvador, 1868: «Els estimballs del cap de la Palmera ja estan orientats al nord i, a partir d'aquí, la costa s'aplana gradualment fins a la cala de Sant Agustí,⁷ un port sense importància que els pescadors anomenen també el Caló» (Habsburgo-Lorena 1999: 332).

g) Arxiduc Lluís Salvador, 1885: «El embarque y desembarque de su carga, lo hacen estas embarcaciones en varios puntos situados todos sobre la costa del N. ó sea la que mira á Ibiza, á saber, en el *Caló* donde empieza la subida á la Mola ó región alta de la isla, estrecho y de tal manera difícil fondeadero, especie de abertura entre rocas, cuyo acceso resulta casi imposible cuando reina un viento algo fresco del N. ó NE. y en los sitios de la parte baja denominados *Els Puchols*, casi de ningún uso mientras no se halle el mar alborotado al otro lado de los *freos* por los vientos del O., NO. y NE., el *Estanque del Pez* de que más adelante haré especial mención y la *Cala Sabina*, que merece la preferencia de los navegantes en verano así como dicha laguna en invierno» (Habsburgo-Lorena 1886, II: 404-405). «A partir de este cabo [de la Palmera] se va aplanando insensiblemente la costa hasta la *Cala de San Agustín*, que los pescadores llaman también el *Caló* ó la *Caleta* y en la cual encuentran cómodo fondeadero para sus pequeñas embarcaciones» (íbid.: 448).

h) Josep Pla, 1948: «Ese arenal forma, al Sur, la playa de Migjorn, y al Norte, El Caló, que es otra dilatada, arenosa, superficie» (Pla 1950: 534). «En la isla la pesca es abundante y se utilizan las mismas artes que en Ibiza: el palangre, las

redes, los *tunaires* y el boliche. La Cova d'En Cabrit y el Caló son lugares donde se pesca el boliche después del sorteo ya referido» (íbid.: 539).

i) *Derrotero*, 1966: «Como a unos 400 metros de sus comienzos [de la platja de Tramuntana], tiene la pequeña *cala de San Agustín*, llamada vulgarmente *El Caló*, donde se asienta un pequeño caserío. El Caló es punto de estancia y extremo de línea de las embarcaciones de tráfico entre Formentera e Ibiza; es solo accesible a embarcaciones menores con buen tiempo, pues con los del primer cuadrante se cierra su boca y entra en aquella la mar rompiente, obligándolas a varar en tierra. El fondo en ella es mas aplacerado que el que rodea La Mola y que en el trozo de costa que de describe a continuación, no obstante, los 25 metros de agua, se encuentran a 0,5 de milla de la playa» (*Derrotero* 1966: 52).

Vegem, a la pàgina següent, en un quadre, la seqüència cartogràfica del topònim *es Caló* o *caló de Sant Agustí*, tal com apareix en diverses cartes nàutiques i en mapes, des del segle XVI fins a les primeries del XXI. Com que algunes cartes nàutiques han estat consultades mitjançant diverses obres cartogràfiques, per tal de simplificar-ne la citació, hem representat amb una

lletra majúscula inicial o una abreviatura algunes d'aquestes obres, les referències de les quals apareixen a l'apartat de bibliografia: A (Arxiu Històric d'Eivissa 2001), *Cart.* (Ajuntament de Palma 1986) i T (Tur de Montis 1984).

Com ja hem dit, el 1258, Guillem de Montgrí, en fer donació de tres quartes parts de la Mola als ermitans que havien de construir-hi un monestir, també els donà entrada i sortida per la mar. Aquest lloc d'entrada i sortida per la mar havia de ser es Caló, segons Joan Marí Cardona (1976: 164-165; 1994: 19-20). Tanmateix el nom actual apareix molt més tard. Marí Cardona ha documentat la *cala de Sant Agustí* el 1721 (1981: 79; 1983: 460). El 1850, una casa de la vènda de ses Clotades és coneguda com *es Caló* (íd. 1983: 327), i el 1857 apareix *es Caló*, a la vènda de ses Clotades (1981: 84).

L'etimologia és transparent i el determinant de la variant no antonomàstica fa referència a l'orde religiós dels ermitans de la Mola.

5. La plaça des Delmes

La plaça des Delmes és una placeta de roca plana que està situada a la part de ponent des Caló. L'Ajuntament de Formentera, amb la idea de conservar el topònim, ha batejat amb el nom de *plaça del Delme*

La plaça des Delmes, as Caló (fotografia: Laura Ribes i Martínez).

7. En el text en alemany figura *Cala de S^o Agustín* (Habsburgo-Lorena 1897: 97). La traducció castellana, en canvi, grafia *Cala de Sant Agustí* (íd. 1982: 269).

una placeta urbana que està situada més al SE. El mateix lloc també és conegut com *plaça des Delme* o *des Delms*, i fins i tot hi ha les variants *plaça* o *placeta del Delme*, amb l'article estàndard. Val a dir que el *delme* és la 'dècima part de la collita o d'altres productes de la terra, que es pagava com a tribut a l'Església o al rei i altres senyors'. En documents de 1300 a 1302 ja consta que els hòmens de Formentera pagaven els delmes de la fusta, la pega i l'orxella com els d'Eivissa (Marí 1983: 5-6). Tradicionalment s'ha considerat que aquest era el lloc on els formenters de la Mola dipositaven els delmes que s'havien d'embarcar, per tal de fer-los arribar als seus propietaris (Marí 1999: 38-39). N'hi ha duplicats al Principat.⁸

Pel que fa a l'etimologia, és transparent. El mot *delme*, ve del llatí DECIMUM, que primer va donar *dezmo* després *de[ð]me*, i, amb vocalització normal, *deume*, que més tard canvià la [w] en [l] (DECat III: 105, s. v. *deu*).

6. *Es Carnatge*

Actualment, és tot el tram de l'illa de Formentera que queda entre cala en Baster i es Caló, a ponent i a llevant respectivament, i entre la mar, al nord, i la carretera de la Savina a la Mola, a migjorn. Sembla que antigament el nom també s'havia aplicat a la part sud, però d'una manera possiblement extensiva. Actualment és el nom d'una vènda administrativa, la *vènda des Carnatge*, que té uns límits més reduïts, ja que ha cedit la part occidental a la vènda de ses Roques. Sobretot designa el tram de costa, que ve a correspondre al nom de *platja des Carnatge*, també *platja de Tramuntana*, oposat a *platja de Migjorn*.

Entre els topònims subordinats, a més del de la platja des Carnatge, hi ha l'*hort des Carnatge*⁹ i la *sénia des Carnatge*,¹⁰ i el talassònim ho-

Documentació cartogràfica del topònim <i>es Caló</i> o <i>caló de Sant Agustí</i>			
	Caló de Sant Agustí	es Caló	Altres topònims subordinats
1555-1556, Calvij (T)	<i>Cala d S.^{to} agosti</i>		
1765-1770, Anònim (T)	<i>S^o Agustín</i>		
1782, Tomás López (T)	<i>Cala y Puig de San Agustín</i>		<i>Cala y Puig de San Agustín</i>
1782, Tomás López (T)	<i>Casa de S. Agustín [sic]</i>		
1786, Tofiño (A, T)	<i>Cala de S^o Agustín</i>		
1851, Coello (A, T)	<i>Casa de S. Agustín [sic]</i>		
1853, Alabern i Mabón (<i>Cart.</i>)	<i>Cala de S^o Agustín</i>		
1900, Depósito Hidrográfico (T)		<i>El Caló</i>	
1959, SGE		<i>El Caló</i>	<i>Caserío El Caló</i>
1970, SGE		<i>El Caló</i>	
1970, Vergnot		<i>El Caló</i>	
1970, Savir		<i>Es Caló</i>	
1973, Barbero		<i>Es Caló</i>	
1973, Cyp		<i>Es Caló</i>	
1978, SGE		<i>El Caló</i>	
1979, Aguilar		<i>Es Caló</i>	
1979, Diàfora		<i>Es Caló</i>	
1979, Dimar		<i>Es Caló</i>	
1986, IGN	<i>Caló de Sant Agustí</i>	<i>Es Caló</i>	
1989, Costa (1989: 433-434-435)	<i>Caló de Sant Agustí</i> <i>Es Caló de St. Agustí</i>	<i>Es Caló</i>	<i>Port de Sant Agustí</i>
1989, Brandon	<i>Cala de San Agustín</i> <i>(Cala Raco d'es Mares)</i>	<i>Es Caló</i>	
1990, Agfor	<i>Es Caló de Sant Agustí</i>	<i>Es Caló</i>	
1995, Gr	<i>Caló de Sant Agustí</i>		
1997, Planeta	<i>Caló de Sant Agustí</i>	<i>es Caló</i>	
1998, Grisard		<i>Es Caló</i>	
2002, MN		<i>es Caló</i>	
2005, MN		<i>es Caló</i>	

8. Al terme del Vilosell, comarca de les Garrigues, per exemple, hi ha l'*era del Delme* (Pere 2006: 131).

9. És un hort que està situat prop des Caló. Al seu interior hi ha la *sénia des Carnatge*. Aquest hort, que en escriptures relativament antigues apareix amb el nom d'*hort d'en Cristòfol*, també és conegut com la *tanca de sa Sénia Vella*. Forma part d'uns camps coneguts com els *terços de sa Platja*.

10. Encara en queden les ruïnes, si bé actualment és més coneguda com la *sénia Vella d'en Carlos* o com la *senieta de ses Clotades*.

L'hort des Carnatge
o tanca de sa Sénia Vella.
En la imatge es poden
veure les restes
de la sénia des Carnatge
o sénia Vella d'en Carlos,
també coneguda com
la senieta de ses Clotades
(fotografia: Laura Ribes i
Martínez).

mònim des *Carnatge*,¹¹ que en pren el nom.

Es tracta d'un topònim ben documentat des d'antic, com a mínim des de 1258. Vegem-ne algunes descripcions que es refereixen a aquest lloc, tant si l'esmenten pel seu nom com si no:

a) Anònim, 1721:¹² «[...] entra despues à la grande playa que mira à Tramòtana donde añade los nombres de dos Cabos que hay en aquella ribera, y son punta prima, y

punta del Borronar, este es un cabo que con otro de la Isla del Espalador forman el estrecho que ay entre dos Islas, por donde se entra à Puerto Salè [...]» (*Resumpta* 1751: XXXVIII).

b) Manuel Abad y Lasierra, 1784-1785: «Lo demás de la costa, desde la Mola asta la punta Prima es del todo ympracticable. Los vientos al Nord-Oeste, Norte, y Nord-Este causan en aquellos parages unas tempestades furiosas en las que han perecido muchas naves» (Zaragoza 1984: 97).¹³

c) Tofiño, 1784: «A la parte del O. de esta punta [del NO. de la Mola] con la costa que sigue al SE. desde la del Carnache, se forma una gran ensenada, y al fondo de ella, esto es, como $\frac{3}{4}$ de milla al SSO. de la punta de la Mola, una caleta que nombran de San Agustin. A esta grande ensenada (que toda es baja la costa que la forma desde la cala para el O.) nombran la playa del N.» (Tofiño 1847: 191-192).

d) Pascual Madoz, 1845-1850: «A la parte del O. de esta punta [del NO. de la Mola] con la costa que sigue al SE. desde la del Carnache se forma una gran ensenada y al fondo de ella, esto es, como $\frac{3}{4}$ de milla al S. SO. de la punta de la Mola, una caleta que nombran de San Agustin. A esta grande ensenada (que toda es baja la costa que la forma, desde la cala para el O.), nombran la playa del N.» (Madoz 1845-1850: 143).

e) Arxiduc Lluís Salvador, 1868: «Des d'aquí fins a la punta del Carnatge¹⁴ la riba és una platja d'arena semblant a la del sud, tot i que la platja de Tramuntana,¹⁵ com es diu aquest indret, és molt més curta que la platja de Migjorn, però la fondària de l'aigua és bastant més gran, ja que fins i tot prop de la vorera assoleix fins a 5 braces. A part d'això, el paisatge és semblant al de l'altra banda de l'illa; sobretot més

11. És una pesquera que està situada entre s'Espardell i Formentera, traient les faroles des Freus per s'Espardelló de Migjorn, i d'aquí fins a la Mola. Segons els informadors, «ho era, un carnatge; estaves perdut, si hi havia mal temps». És una zona de forma triangular, compresa entre la Mola, s'Espardell i la punta Prima, de fons molt variat de roca, herba barrina, alga, etc. Té una profunditat que va de 35 a 70 braces (EEiF II: 362, s. v. *Carnatge, es*).

12. Gaietà de Mallorca es refereix a un mapa de 1721 en el qual «[...] se hallan otros nombres de puertos, cabos, y ensenadas fuera de los presentados aqui; pero los mas inadmisibles, por ser inauditos en quanto se halla escrito de la demarcacion destas costas; pues el Autor del M. Es. ya citado, que con ser del Pais, examinò con diligencia los puestos mas retirados destas Islas año 1620, no trahe mas nombres en los distritos de su descripcion que los referidos» (*Resumpta* 1751: XXXVIII). Com es pot veure, però, els topònims d'aquest mapa no eren inventats.

13. La transcripció de Ferrer (1990-1991) presenta les diferències de criteri ja esmentades en una nota anterior, que afecten la puntuació, l'accentuació i l'ús de majúscules i minúscules. A més, Ferrer llegeix: «[...] los vientos al Nord-oeste Norte, Nord-este y Sud-este [...]».

14. En el text en alemany figura *Punta del Carnache* (Habsburgo-Lorena 1897: 97). La traducció castellana, en canvi, grafia *Punta des Carnatge* (íd. 1982: 269), tot seguint els criteris normalitzadors d'aleshores de l'Institut d'Estudis Eivissencs.

15. En el text en alemany figura *Playa de Tramontana* (Habsburgo-Lorena 1897: 97). La traducció castellana, en canvi, grafia *Platja de Tramontana* (íd. 1982: 269).

cap a l'est, hom entreveu les obscures tonalitats d'alguns boscs de pins melis» (Habsburgo-Lorena 1999: 332).

f) Arxiduc Lluís Salvador, 1885: «Viene luego, siguiendo la dirección de E. á O. una extensa playa arenosa que se llama *Playa de Tramontana* ó del N., no tan dilatada como la del *Mediodía* á la cual se parece mucho, pero donde el mar no es tan somero, pues su profundidad no baja de 5 brazas, hasta el borde casi de sus orillas. Por lo demás, el carácter general de esta playa no difiere en nada de la del S., distinguiéndose asimismo desde ella, sobre todo algo más hacia Poniente, los negruzcos bosques de pinos carascos del interior de la isla» (Habsburgo-Lorena 1886, II: 448-449).

g) Josep Pla, 1948: «Ese arenal forma, al Sur, la playa de Migjorn, y al Norte, El Caló, que es otra dilatada, arenosa, superficie»¹⁶ (Pla 1950: 534).

h) Derrotero, 1966: «*Playa de Tramontana*.—A partir de la cala citada anteriormente se forma esta playa, llamada también *del Carnache*, que corre en dirección próximamente SE.-NW., formando la playa N. de la lengua de tierra citada con anterioridad y que une a La Mola con el resto de la isla. Si bien aparece desde fuera de arena, es de roca cubierta con poca arena y desprovista de ésta en muchos lugares. Inmediato a ella despide piedras y restingas, por lo que no es adecuada para varar embarcaciones menores y es muy azotada por los vientos del primer cuadrante, que lo hacen en sentido normal a ella. Como a unos 400 metros de sus comienzos, tiene la pequeña *cala de San Agustín*, llamada vulgarmente *El Caló*, donde se asienta un pequeño caserío» (Derrotero 1966: 52). «El gran entrante de la costa comprendido entre la punta de la Creu

Documentació cartogràfica del topònim <i>es Carnatge</i>			
	Tramuntana	es Carnatge	Altres variants o topònims subordinats
1555-1556, Calvij (T)		<i>Carnajo</i> ¹⁷	
1711, Canoves (T)	<i>Playa de Tramontana</i>		
1765-1770, Anònim (T)	<i>Playa de Tramontana</i>		
1782, Tomás López ¹⁸ (T)	<i>Playa de Tramontana</i>		
1851, Coello (A, T)	<i>Playa de Tramontana</i>		
1902, Chías-Ribera-Poch (A)	<i>Playa de Tramontana</i>		
1959, SGE		<i>Carnaje</i>	
1972, IHM	<i>Playa de Tramontana</i>		
1973, Barbero			<i>Playa d'es Guillems</i>
1978, SGE		<i>Es Carnatge</i>	
1979, Diàfora	<i>Platja de Tramuntana</i>		
1986, IGN	<i>Platja de Tramuntana</i>	<i>Es Carnatge</i>	
1989, Brandon	<i>Playa de Tramontana</i>		
1989, Costa (1989: 435)		<i>Es Carnatge</i>	
1990, Agfor	<i>Platja de Tramuntana</i>	<i>Es Carnatge</i>	
1995, Gr	<i>Platja de Tramuntana</i>	<i>Es Carnatge</i>	
1997, Planeta	<i>Platja de Tramuntana</i>		
1998, Grisard		<i>Es Cornatge</i>	
2002, MN	<i>Platja de Tramuntana</i>		
2005, MN	<i>Platja de Tramuntana</i>		<i>Badia de Tramuntana</i> ¹⁹

y el extremo NW. de la playa de Tramontana, forma una vasta *enseñada* llamada *de Tramontana*, abierta al primer cuadrante y de mucho fondo» (*ibid.*: 53).

Pel que fa a la documentació cartogràfica del topònim, vegeu-ne, a dalt, un quadre resum.

Pel que fa a la resta de la documentació escrita, com ja hem dit, el

topònim apareix per primera vegada el 1258, quan Guillem de Montgrí dona tres quartes parts de la Mola als ermitans de Sant Agustí perquè hi puguin edificar el monestir de Santa Maria de Formentera, i els dona dret d'abeurada en un pou des Carnatge que la tradició popular identifica amb el pou des Verro²⁰ (Marí 1976: 164-165; 1994: 19-20).

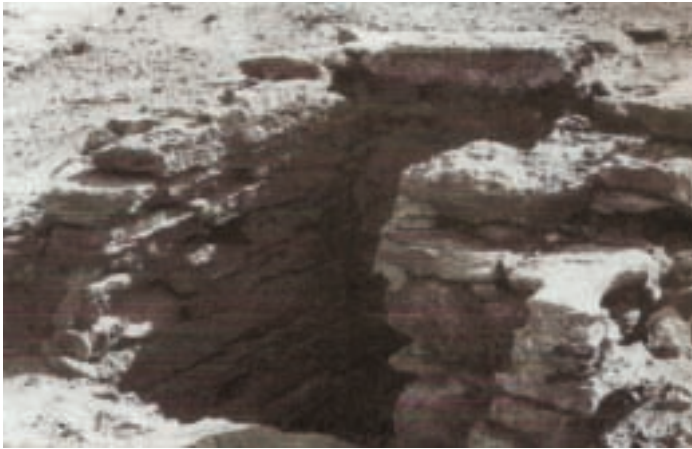
16. La descripció no fa referència, en sentit estricte, as Caló, sinó a la platja de Tramuntana.

17. Tur de Montis dubta entre aquesta lectura o la de *Carnago*.

18. En aquest plànol de Tomás López molts de topònims estan mal ubicats. Aquest, el situa, més o menys, on hi ha la platja de Llevant.

19. No és un topònim popular, sinó que en el mapa designa l'ampla ansa formada per la platja de Tramuntana, a la part de ponent, i els tallerrats de la Mola, a la de llevant.

20. Diu textualment el document: «Et quod possitis ducere vestrum bestiar ad adaquandum ad aquam que est in loco qui vocatur Carnatge» ('I que sempre pugueu dur el vostre bestiar a beure a l'abeurada que hi ha al lloc anomenat el Carnatge') (Marí 1994: 19).

A dalt, fotografia de Joan Marí Cardona, dels anys 70 del segle xx, d'una de tantes abeurades que hi ha hagut al lloc conegut com es Pou des Verro. A la imatge inferior, l'abeurada que hi havia en els anys 90 del mateix segle (fotografies: Joan Marí Cardona i Enric Ribes respectivament).

Segons Marí Cardona (1975: 26-29), el quartó del Carnatge i el de la Mola són els dos que correspongueren a Guillem de Montgrí en fer la divisió de Formentera, i a la darreria del segle XVII, quan el rei fa donació de terres a Marc Ferrer, es diu que el Carnatge va des de cala en Baster fins a la Mola, de mar a mar. En els *Llibres d'Entreviniments, el Carnatge i el quartó del Carnatge* estan documentats el 1699 (íd. 1981: 79).

Quant a l'etimologia, inicialment no ens semblava gaire clara. El mot *carnatge*, segons el DCVB (II: 1043, s. v. *carnatge*), té diverses accepcions que podrien tenir relació amb el topònim: 'provisió de carn', 'impost sobre les carns destinades a l'alimentació', 'matança o destrucció de persones o animals', 'lloc on es tiren els cossos d'animals morts'. A les Pitiüses, a més, el mot *carnatge* s'utilitza per a designar una 'roca erissada de puntes' o un 'fons rocós agullat'. Tot basant-nos en aquestes accepcions del mot *carnatge* i en la manca de relació que vèiem entre

les primeres accepcions i el nostre topònim, en obres primerenques tenguérem la gosadia de suggerir que podia tractar-se d'un derivat de l'arrel KAR- 'roca', que hauria pogut tenir una formació anàloga a *Portinatx*. Sugeríem que una forma **Carnatx* o **Car'natx* 'tros de costa rocallós, ple de puntes rocoses' podria haver estat reinterpretada pels catalans com *Carnatge* (Ribes 1992: 51-52; 1993: 67). Posteriorment, però, abandonàrem aquesta idea, i així ja no incloem *es Carnatge* entre els topònims precatalans (Ribes 2005). Alguns informadors relacionen el topònim amb algun naufragi, que no tenim documentat. De naufragis, n'hi degué haver, com si fa no fa a tota la costa, però l'explicació més aviat té pinta d'etimologia popular. Segons Coromines, el mot *carnatge*, antigament, tenia sobretot dos significats: 'carn (en sentit col·lectiu)' i 'dret de carnatge'; aquest dret consistia en un tribut, de delme o de primícies, que es donava al senyor o a l'autoritat eclesiàstica. A més, Coromines remarca

que a les Balears el mot *carnatge* s'usa com a equivalent de 'fossar, carner' (DECat II: 577-580, s. v. *carn*). Ara bé, sabem que el 1246 Guillem de Montgrí establí tres quartons de Formentera a Berenguer Renard (els dos que li havien correspost, més el que havia comprat a Nunó Sanç, comte de Rosselló), i que en el document d'infeudació li imposà aquesta obligació: «Tu i els teus i tots els habitants i pobladors ens haureu de donar el delme del pa, del vi i *de la carn*,²¹ com és costum de donar-nos a l'illa d'Eivissa [...]» (Marí 1994: 17). De fet, sabem que al llarg del segle XIV un dels productes de l'illa de Formentera que produïen rendes a les arques reials era el bestiar: en la documentació d'aquell temps es parla reiteradament de les rendes, del delme o del dret del bestiar (Sastre 2010: 60, 85, 88 i 91-104). El delme de la carn, doncs, era el *carnatge*. Ha de sorprendre'ns que trobem per primera vegada documentat aquest topònim vinculat al pou on els ermitans podien dur a abeurar el bestiar, i tan prop de la plaça des Delmes, on segons la tradició popular s'embarcaven els productes que corresponien als delmes senyorials? Si relacionam tots aquests topònims –i la proximitat ens hi indueix–, la motivació del topònim sembla que ha de ser la del delme sobre la carn. El mot *carnatge* és un derivat de *carn*, que ve del llatí CARO, CARNIS íd. (DECat II: 577-580, s. v. *carn*).

7. El pou des Verro, antiga abeurada del Carnatge

És un antic pou del qual avui només són visibles algunes restes. Estava situat al racó des Pou des Verro, entre el camí d'accés i un grup de casetes de pescadors (Serra 2005-2006, III: 92), a devers 100 m a l'WNW de la punta des Illots. Tanmateix, el pou antic ha estat refet diverses vegades, de manera que és difícil identificar quin era exactament. Un dels informadors el situa davall un arbust que està a menys

21. La cursiva és nostra.

**Situació
sobre el mapa de Formentera
dels topònims estudiats:**

- 1, es Monestir
- 2, camí des Frares
- 3, caló de Sant Agustí
- 4, plaça des Delmes
- 5, es Carnatge
- 6, pou des Verro

de 10 m de la vora de la mar. Havia tengut coll i una gran gaveta on s'abeurava bestiar. Un dels informants diu que aquest pou va ser construït per gent procedent de can Taronges, de Sant Miquel, però altres informadors diuen que, més prop de la vora, hi havia un altre pou, encara més antic, que s'omplia d'aigua de la mar i de grava cada volta que hi havia temporal. Aquest altre pou podria ser ben bé l'abeurada del Carnatge, que apareix en documents del segle XVIII corresponents al procés de repoblament de Formentera. Els informadors diuen que un altre dels pous que hi ha hagut en aquest lloc fou construït per un home de la Mola, de la venda de sa Talaiassa, que, a l'hora de justificar el seu esforç, afirmava que estava fet «tot un verro!»²² Ja tenim, doncs, una etimologia popular. El cas és que històricament hi ha hagut alguna abeurada en aquest lloc des de segles enrere, i quan algun temporal l'ha desfeta, s'ha tornat a refer. Val a dir que, amb pou o sense, la gent coneix aquest lloc com *es Pou des Verro*.

22. Part d'aquesta informació procedeix del bon amic formenterer Vicent Ferrer Mayans «Morna», a qui li agraïm la seua amabilitat en fer-nos-la arribar.

Entre els topònims subordinats cal esmentar el *racó des Pou des Verro*,²³ l'*illa des Pou des Verro*²⁴ i la *punta des Pou des Verro*.²⁵

Trobam referències al pou en alguna descripció antiga:

a) Gaietà de Mallorca, 1751: «En saliendo deste sitio se halla la Muela, que se estiende hasta la Cala de S. Augustin. Tiene un poço muy bueno à la parte de Tramontana» (*Resumpta* 1751: xxxvii).

b) Manuel Abad y Lasierra, 1784-1785: «A cosa de 200 pasos [des Caló] ay un pozo de agua salobre de que se proveen los vecinos de la comarca» (Zaragoza 1984: 97).²⁶

Pel que fa a la documentació cartogràfica, aquest topònim només apareix en mapes recents: *Pou des*

23. És el raconet costaner que està situat just al nord del pou des Verro, a ponent de la punta des Illots. Hi ha alguns varadors de pescadors.

24. És un escull petit i baix, allargat, que està situat just davant el racó des Pou des Verro, a la part NE.

25. És la punta que clou el racó des Pou des Verro per la part de ponent. És baixa, rocosa, maresenca.

26. La transcripció de Ferrer (1990-1991) només presenta les diferències de criteri ja esmentades en notes anteriors, que afecten la puntuació, l'accentuació i l'ús de majúscules i minúscules.

Verro (IGN 1986; Gr 1995); *Pou des Verro* (Costa 1989: 433 i 434); *Racó des Pou des Verro* (íbid.: 434 i 435); *Illa des Pou des Verro* (íbid.: 434); *P^a des Pou des Verro* (íbid.: 434); *Es Pou des Verro* (Agfor 1990).

Tot i que el topònim actual no està documentat antigament, la tradició popular identifica el *pou des Verro* amb el lloc on els frares de la Mola portaven el seu bestiar a abeurar.

Ja s'ha dit que en un document de 1246 Guillem de Montgrí ja feia referència a l'oratori i els habitatges que havien de construir els ermitans a la Mola (Marí 1976: 154-155). I el 1258 dóna tres quartes parts de la Mola als ermitans de Sant Agustí perquè hi puguin edificar el monestir de Santa Maria de Formentera. A més, els dóna entrada i sortida per mar (es Caló) i dret d'abeurada en un pou des Carnatge que la tradició popular identifica amb el pou des Verro. Sembla lògic, ja que aquest pou està situat vora el camí de sa Pujada, per on s'accedia a la Mola, i a 200 m des Caló, l'entrada i sortida per mar (íbid. 1976: 164-165; 1994: 19-20).

Si l'etimologia ja és transparent, la motivació sembla que ha d'estar relacionada amb un costum ramader.

La costa des Carnatge vista des del camí des Frares o de sa Pujada. S'hi pot veure l'araval des Caló (fotografia: Laura Ribes i Martínez).

8. Conclusió

Si el pas del temps sol actuar a favor de la desaparició dels topònims, i el despoblament d'un territori sol afavorir la pèrdua o substitució dels seus noms de lloc, en aquest cas ens trobam davant uns preciosos topònims arcaics que donen fe d'un passat ja remot de l'illa de Formentera. Noms com *es Monestir*, *el camí des Frares*, *el pou des Verro*, *el caló de Sant Agustí*, *la plaça des Delmes* i *es Carnatge* recuperen tot el seu sentit quan s'estudien conjuntament i ens acosten a la Formentera medieval, la dels senyorius i els drets feudals.

9. Bibliografia

AGFOR = EDICIONES ARTES GRÁFICAS AGFOR [1990?]. *Mapa de Formentera*. San Fernando: Formentera. Escala 1:25.000.

AGUILAR = SERVEI D'ESTUDIS DEL DEPARTAMENT CARTOGRÀFIC D'AGUILAR (1979). *Atlas Gràfic de les Illes Balears*. Aguilar: Madrid.

ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA (2001). *Catàleg del fons cartogràfic de l'ArxIU Històric d'Eivissa (segles XV-XIX)*. Eivissa: Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de la Ciutat d'Eivissa.

BARBERO, A. (1973). *Islas Ibiza y Formentera*. Murcia: C. Pagan.

BRANDON, R. (1989). *East Spain*

Pilot. Islas Baleares. St Ives Cambridgeshire, England: Imray Laurie Norie & Wilson Ltd.

Cart. = AJUNTAMENT DE PALMA (1986). *700 anys de cartografia de les illes Balears*. Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma.

Corpus Men = MASCARÓ PASSARIUS, J. (2005). *Corpus de toponímia de Menorca*. Palma de Mallorca: Hora Nova SA. 2 v.

COSTA, J. B. (1989). *Guía náutica «Polaris»*. Península, Baleares y Canarias. Formentera.

CYP (1973). *Mapa de Ibiza y Formentera*. Barcelona: Sadagcolor.

DCVB = ALCOVER, A. M. – F. de B. MOLL (1926-1968). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca. 10 v.

DECat = COROMINES, J. (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial. 9 v.

Derrotero = INSTITUTO HIDROGRÁFICO DE LA MARINA (1966). *Derrotero de las costas del Mediterráneo que comprende las islas Baleares, la costa norte de Marruecos y la costa de Argelia*. Nº 3- Tomo II. Cádiz: Imprenta del Instituto Hidrográfico. Sección Náutica.

DIÀFORA = ESTUDI CARTOGRÀFIC DIÀFORA (1979). *Atlas de les Illes Balears*. Diàfora: Barcelona.

DIMAR = EXCLUSIVAS DIMAR (1979).

Ibiza y Formentera (Islas Pithyusas). Zerkowitz: Barcelona.

EEiF = *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (1995-). Eivissa: Universitat de les Illes Balears: Consell Insular d'Eivissa i Formentera: Institut d'Estudis Eivissencs. 11 v. publicats.

FERRER FERRER, J. M. (1990-91). «Manuscritos sobre Ibiza de Abad y Lasierra». *Diario de Ibiza* (9, 16, 23 y 30 diciembre 1990; 6, 13, 20 y 27 enero 1991; 3, 12, 17 y 24 febrero 1991).

GORDILLO COURCIÈRES, J. L. (1981). *Formentera. Historia de una isla*. Valencia: Albatros Ediciones.

Gr = GRÁFICAS MARGEN (1995). *Mapa de las islas de Eivissa (Ibiza) y Formentera*. Eivissa: Gráficas Margen.²⁷

GRASSET DE SAINT-SAUVEUR, A. (2003). *Viatge a les Illes Balears i*

27. Aquest plànol fou publicat amb finalitats comercials, de cara al turisme, tot i que la impremta s'assessorà mitjançant el Servei de Normalització Lingüística del Consell Insular d'Eivissa i Formentera i nosaltres mateixos. En el plànol consta que «Este es un mapa editado e impreso en Eivissa, completamente actualizado y puesto al día y con la toponimia supervisada y correcta». Després de la publicació d'aquest plànol només han canviat alguns criteris pel que fa a l'ús de majúscules i minúscules en els articles inicials del topònims en la cartografia.

- Pitiüses*. 2a ed. Palma de Mallorca: Leonard Muntaner Editor (Llibres de viatges; 2).
- GRISARD, T. J. (1998). *Mapa turístic Ibiza 2000*. Barcelona: Digital Grafic Ibiza SL.
- HABSBURGO-LORENA, L. S. de (1886). *Las antiguas Pityusas*. Palma de Mallorca: Imp. del Comercio (Las Baleares; 2). Reedició en facsímil de «Diario de Ibiza». 2 v.
- (1897). *Die Balearen Geschildert in Word und Bild. Erster Band*. Würzburg und Leipzig: K.u.K. Hofbuchhandlung von Leo Woerl.
- (1982). *Las antiguas Pityusas*. Palma de Mallorca: Caixa de Balears «Sa Nostra».
- (1999). *Les Balears descrites per la paraula i la imatge. Primer volum. Les antigues Pitiüses*. Palma de Mallorca: Promomallorca Edicions, S. L.
- IGN = DIRECCIÓN GENERAL DEL INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL (1986). *Mapa Topográfico Nacional de España*. Madrid. Escala 1:25.000.
- IHM = INSTITUTO HIDROGRÁFICO DE LA MARINA (1972). *Islas de Ibiza y Formentera según los levantamientos efectuados por la Comisión Hidrográfica en los años 1895 a 1987, con correcciones hasta 1971*. 6ª reimpressió (1ª ed. 1960). Cádiz: Talleres del Instituto Hidrográfico de la Marina. Escala 1:97.500.
- IHM = INSTITUTO HIDROGRÁFICO DE LA MARINA (1988). *Islas Baleares. Freus entre Ibiza y Formentera*. Cádiz: Talleres del Instituto Hidrográfico de la Marina. Escala 1:25.000.
- MADOZ, P. (1845-50). *Diccionario geográfico, estadístico e histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid.
- MARÍ CARDONA, J. (1975). «Formentera i els seus quartons». *Eivissa* [Eivissa], núm. 7, p. 26-29.
- (1976). *La conquista catalana de 1235*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 1).
- (1981). *Els Llibres d'Entrevéniments*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 2).
- (1983). *Formentera*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs (Illes Pitiüses; 3).
- (1994). *Formentera: documentació i paisatges*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- (1999). *Formentera, passa a passa per les vies públiques*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs. MN = MAPES DE NAVEGACIÓ (2002). *Eivissa-Formentera*. Barcelona: Mapes de Navegació. Escala 1:106.000.
- MN = MAPES DE NAVEGACIÓ (2005). *Ibiza-Formentera. Eivissa-Formentera*. Barcelona: Mapes de Navegació. Escala 1:75.000.
- PERE ANGLÈS, R. (2006). *Els noms del Vilosell i el seu terme municipal*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Treballs de l'Oficina d'Onomàstica; XII).
- PLA, J. (1950). *Guía de Mallorca, Menorca e Ibiza*. Barcelona: Destino.
- PLANETA (1997). *Aeroguía del litoral de Ibiza y Formentera*. Barcelona: Planeta.
- Resumpta* = CAETANO DE MALLORCA, Padre (1751). *Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviza que saca a luz su muy ilustrado Ayuntamiento, y dedica al Rey Nuestro Señor Don Fernando el Sexto con un Propileo, que es Resumpta Historica, Corographica, y Coronologica de las mismas Islas*. Palma de Mallorca: Imp. de Miquel Cerdà, y Antich Impressor delante la Carçel del Rey.
- RIBES I MARÍ, E. (1992). *Noms de lloc: Toponímia de les Pitiüses*. Eivissa: Can Sifre (Arxipèlag; 2).
- (1993). *La toponímia de la costa de Sant Joan de Labritja*. Eivissa: Can Sifre.
- (2005). *La supervivència de la toponímia precatalana d'Eivissa i Formentera i l'Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Universitat de les Illes Balears: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver; 25).
- (2011). «Anem a fer celera per s'araval». *El Pitiús 2012* [Eivissa], 2011, p. 48-52.
- SASTRE MOLL, J. (2010). *L'exportació de sal i pega des de les Pitiüses (1311-1343). Un llibre de les rendes del procurador reial d'Eivissa (1326-1327)*. Eivissa: Consell d'Eivissa: Institut d'Estudis Balearics: Obra Social Sa Nostra Caixa de Balears.
- SAVIR (1970). *Mapa de Ibiza y Formentera*. Barcelona: Savir.
- SERRA RODRÍGUEZ, J. J. (2005-2006). *Inventari del patrimoni hidrogràfic de les Pitiüses*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera. 3 v.
- SGE = SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (1959). *Cartografía militar de España. Plano director*. Madrid. Escala 1:25.000.
- SGE = SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO (1978). *Cartografía militar de España. Plano director*. Madrid. Escala 1:50.000.
- TOFIÑO DE SAN MIGUEL, V. (1847). *Derrotero de las costas de España en el Mediterráneo y su correspondiente de África, escrito en los años de 1783 y 1784 por el brigadier de la Real Armada Don ...* 3ª ed. corregida y adicionada por la Dirección de Hidrografía. Madrid: Imprenta Nacional.
- TORRES PETERS, F. X. (2004). «L'ocàs del monestir de Santa Maria de Formentera». A: *Estudis Balearics*. [Mallorca: Institut d'Estudis Balearics], núm. 74-75, p. 101-112.
- TORRES I TORRES, M. (1993). *La llengua catalana a Eivissa al segle XVII: "Reials Ordenacions de la Universitat d'Eivissa" (1663). Introducció, estudi lingüístic i transcripció*. Eivissa: Mediterrània.
- TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES, J. (1984). *Cartografía histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pityusas)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- VERGNOT, C. (1970). *Iles Baléares. Majorque (partie Ouest), Ibiza et Formentera. Carte de navigation côtière*. Paris: Éd. Maritimes d'Outre-Mer. Échelle 1:125.000.
- ZARAGOZA PASCUAL, E. (1984). «Documentos inéditos del obispo Abad y Lasierra sobre Ibiza y Formentera». *Estudis Balearics* [Palma], núm. 15, p. 87-103.

ENRIC RIBES I MARÍ
UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ■